

Фесенко Артур Михайлович. Закінчив Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи, педагогіки та психології, заступник декана факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Коло наукових інтересів – виборчі технології та проблеми всесвітньої історії.

Політичні альтернативи 1920-х років у СРСР. Нарис вітчизняної історіографії проблеми

У статті розглядається стан сучасної історіографії з проблематики боротьби політичних альтернатив розвитку СРСР у 1920-ті роки. Це дозволяє виявити сукупність стартових позицій для переходу на новий етап вивчення проблематики після необґрунтованої перерви 1990-х років.

This article deals with the historiographical questions of the USSR 1920-s alternatives. It makes possible to show the significant start positions to continue studying these discussion historical problems

Визначена тематика відноситься до категорії найменш вивчених в історичній науці, насамперед, вітчизняній, і у той же час гостродискусійних. Протягом десятиліть панування сталінізму та його більш респектабельних різновидів ті сторінки соціально-політичної історії, коли наочно виявлявся спектр можливих альтернатив, коли перехрещення об'єктивних та суб'єктивних чинників породжувало “історичні розвилки”, піддавалися фальсифікації в угоду пануючому режимові.

В СРСР лише у роки “перебудови” відродився як науковий, так і суспільний інтерес до історичних колізій, що були пов'язані із зіткненням та боротьбою соціально-політичних сил, дискусіями, за якими спостерігалися альтернативні шляхи розвитку.

Разом з тим наприкінці 1980-х років усе більше зростав не лише історіографічний, але й пуб-

ліцистичний “бум”. Розквіт суспільної свідомості, що працювала на “ефекті розціпленої пружини”, швидко заповнила “білі плями” вітчизняної історії новими концепціями, заснованими на нетрадиційних парадигмах, породжених у руслі тотального заперечення офіціозу. Але історики-професіонали з тривогою відзначали некоректність дилетантського оперування фактичним матеріалом, аналогіями, порівняльним аналізом багатьох таких праць. Небезпечним стало використання певних сторінок, пов'язаних боротьбою історичних тенденцій та суспільно-політичних альтернатив у руслі обслуговування нової політичної кон'юнктури, що склалася, адже остання вимагала створення “мега-концепції”, що наполягала б на однозначних тлумаченнях та “простих” оцінках. Як справедливо відзначали деякі історики, що не піддалися “моді”, зокрема, Г.А. Бордюгов та В.О. Козлов,

поширення публіцистичних підходів, які спиралися на метод “набивати” готові схеми фактурою, укупі з методологічною кризою професійної науки могло стати “живильним бульйоном нової кон’юнктури” [1].

Після відомих подій 1991 року дійсно відбулося формування нової, вже “тоталітаристської” “мегаконцепції” радянського періоду. Це майже зняло вивчення проблеми альтернатив, суперечностей та тенденцій радянської історії. Фактичне відмовлення від концептуального плюралізму, що нерідко виявляється у сучасній пострадянській історіографії, стало основним фактором блокування реальних знань про ключові моменти власної історії радянського періоду.

Сьогодні, незважаючи на те, що відкривається широкий простір для проведення різнопланових досліджень, чому сприяє відмова від “класичних” схем, можливість творчих контактів із представниками зарубіжної науки, відкриття недоступних раніше фондів партійних архівів, українські історики все більше починають відмовлятися від загальнорадянської тематики. Як зазначив із цього приводу С.В. Кульчицький, хоча саме тепер стали можливими “по-справжньому наукові дослідження історії державної партії та комуністичної доктрини”, але, “на жаль, історики вже обминають цю проблематику” [2].

Отже, напевно, можна говорити про недостатній ступінь наукової розробленості проблеми альтернативності радянської історії та її переломного періоду 1920-х років у сучасній науці, незважаючи на накопичений фактологічний матеріал та низку узагальнюючих інтерпретацій. Вивчення взаємодії, зіткнення альтернатив, науково-історичних (а не лише суспільно-політичних) оцінок справжнього значення боротьби різнопланових тенденцій у контексті загального розвитку радянського суспільства, політичного режиму та його ключових інститутів – по-справжньому бракує.

Мета даного історіографічного нарису – продемонструвати та систематизувати головні парадигми й напрацювання сучасної суспільно-політичної науки. Це дозволить виявити сукупність стартових позицій для початку нового етапу історико-політичних досліджень у руслі зазначеної проблематики.

Свого часу тематика, пов’язана з дослідженням комплексу питань щодо вибору шляхів та методів суспільного розвитку, боротьби великих

соціально-політичних сил на початковому етапі радянської історії, була об’єктом пильної уваги вітчизняних науковців. З неменшою долею зацікавленості працювали в цьому руслі західні історики, досліджуючи варіанти ймовірного розвитку головного геополітичного конкурента – СРСР, джерела його успіхів і невдач. У даному нарисі, через його обмеженість, ми проаналізуємо шлях розвитку лише вітчизняної історіографії даної тематики.

Звичайно, далеко не весь спектр проблем визначеної тематики був предметом розгляду у “канонічній” радянській історіографії кінця 20-х – 50-х років. Такі гострі теми, як, насамперед, зіткнення альтернатив, пов’язаних з тим чи іншим баченням розвитку країни, загроза суцільної бюрократизації радянського режиму, що виходила із розвитку в руслі тоталітаризму й викривалася його супротивниками, були відверто “закритими”. Панував догмат непогіршності “генеральної лінії партії”. 20-ті роки подавалися лише крізь призму двох відретушованих процесів: боротьби наступаючого соціалізму з “родимками” капіталізму та боротьби носіїв “генеральної лінії” з “ухильниками”. Під залишками капіталізму спрощено розумівся приватний сектор, а під ухильниками – різноманітні, затавровані як “антиленінські групи” у лавах одноосібно правлячої Комуністичної партії. Як характерний зразок можна розглядати відомий офіційний “Короткий курс” історії ВКП(б) [3]. Значення його велике не тільки з погляду виразності релігіоподібного догматизму, що живив своїми настановами історіографію, але й у тому, що в ньому відбився світогляд соціально-політичних сил, які узяли гору у боротьбі 20-х років.

У період часткової десталінізації, насамперед у I половині 60-х років, відбулося певне розкріпачення суспільних наук. Розширювався спектр дослідницької тематики, з’явився доступ до документів, що дозволяло вийти на нове прочитання проблемних ситуацій.

Відзначимо прагнення піддати аналізу проблеми та суперечності партійно-державного будівництва в 20-ті роки, торкнувшись у цьому зв’язку впливу таких суб’єктивних факторів, як особисті якості низки керівників, що представляли у контексті визначених обставин погрозу для “колективного керівництва”. Хоча розширення та поглиблення подібної тематики мало свої межі, відхід від тотального лакування став поштовхом до виявлення великого фактологіч-

ного матеріалу, що при застосуванні незаангажованого аналізу вже сам по собі впритул підводив до проблеми боротьби тенденцій та різноспрямованих альтернатив усередині радянської історії. Під час кампанії осуду “культу особи”, незважаючи на всю заданість лінії на розвінчання Й.В. Сталіна при збереженні позитивного іміджу системи, історики змушені були частіше виявляти діяльність Сталіна саме в контексті деформацій суспільної системи. Візьмемо “Біографію В.І. Леніна”, 2-ге видання 1963 року, яка є фокусом суспільної та наукової концептуаліки. Наведені там дані, що стосуються, наприклад, проекту “автономізації”, “грузинської справи”, суперечностей у роботі ЦКК та РСІ, “Листа до з’їзду” з нищівною критикою генсека, укладачі “Біографії” спрямовували проти Сталіна як лідера – але у той же час не змогли обійти взаємозв’язку особистих якостей з явищами “бюрократизації”, “адміністрування”, “зловживань владою” [4]. По суті, залишається крок до визнання адекватності “культу особи” основним параметрам системи, характерними рисами якої саме й виступають бюрократизація, відірваність від мас тощо.

У 60-80-ті роки, в період консервації “непогрішності” режиму, критерій лояльності стандартам системи знову стає основним методологічним принципом суспільних наук. Характерне відношення історіографії цього періоду до проблематики 20-х років можна побачити на прикладі порівняльного аналізу ленінських “Біографій”. Так, у виданні 1981 року був відретушований виклад тієї проблематики, де позиція Леніна був протилежною настроєм та прагненням Сталіна і де Ленін піддавав “спадкоємця” нищівній критиці. Не прокоментована стаття “Про національність або про “автономізацію”, немає згадувань про “грузинську справу”; у питанні стосовно РСІ-ЦКК не згадується про блокування її роботи генсеком; нарешті, “Лист до з’їзду”, на відміну від видання 1963 року, не поміщено, проте уривки з нього пересипані тенденційними коментарями. “Проблема Сталіна” знов зведена до “недоліків”, проте “троцькізм” та сталінська боротьба з ним роздуті до небачених меж. У виданні 1981 року знову присутня думка щодо взаємозв’язку діяльності опозицій 20-х років із зовнішніми антирадянськими силами – тут і “проблема Сталіна” легко кваліфікувати як “перегин” у боротьбі з ворогами радянського ладу [5].

Одна за іншою виходять спеціалізовані “крахові” роботи, у яких велич “генеральної лінії” ніби рельєфно відтінювалася банкрутством “капітулянтів”. Характерною є колективна монографія “Історичний досвід боротьби КППС проти троцькізму”, в якій стверджується, що “боротьба Троцького та його прихильників проти партії більшовиків була... усвідомленою ворожою діяльністю” [6], відповідні праці В.М. Іванова, Ф.М. Ваганова [7]. Не можна обійти увагою багатотомні праці, написані колективами ІМЕЛ АСН при ЦК КППС за редакцією П.М. Поспелова, П.М. Федосєєва та інших [8]. За глибиною кон’юнктурного підходу “застійна” історіографія лише трохи поступається утворам сталінського періоду. Позитивом з точки зору корисності для подальших досліджень може слугувати багатство фактологічного матеріалу, але разом з тим кількісні характеристики не повинні затьмарити головну якісну характеристику – тенденційність підбору. Так, аналітика партійних форумів дається у більшості робіт не за стенографічними звітами, а за резолюціями, або ж стенографічні звіти використовуються для зосередження уваги на виступах “своїх” персонажів паралельно з “інформаційною блокадою” опонентів [9].

З II половини 80-х років знову відбувається процес “розкріпачення” історіографії. Центральною темою стає вивчення насамперед періоду 20-30-х років, відомих як епоха “побудови соціалізму” і у той же час “культу особи”. Уже перші дослідження позначили необхідність виявлення “містків” до епохи “культу”. Вимальовувалося, що низка характерних “культурних” процесів та явищ мають витоки у періоді становлення радянського ладу, а наступні події не зводяться лише до зловживань владою. Виявлення протиріч постреволюційної епохи, вирощування сталінізму в руслі їх певного вирішення виводило на проблему виявлення тенденцій та пов’язаних із ними альтернатив розвитку. Особлива увага приділялася дискусіям, внутріпартійній боротьбі – за якими проглядалося різне бачення шляхів та методів будівництва соціалізму, його властивостей.

Об’єднуючим мотивом досліджень 1987-1988 років стає ідея альтернативи сталінізму в рамках ідеології непу, зміст та значення якого, як і наступних заходів сталінського керівництва, одержали нове тлумачення: неп став розглядатися не лише як перехідний період, а як прообраз соціалізму; проте “великий перелом” – як відмо-

ва від “ленінської моделі соціалізму”, сталінський режим в цілому – як синтез утопічних ідей “воєнного комунізму” та консервативних традицій дореволюційної Росії. Неп та його складові були предметом розгляду О.Р. Лациса, В.П. Данилова, В. Липицького та ін. Так, стаття В. Липицького “Лад цивілізованих кооператорів” доводить принципове значення нової кооперативної парадигми В.І. Леніна для перспектив соціалізму, що базується на балансі інтересів [10]. Цей же підхід у розрізі спадщини М.І. Бухаріна розвиває Л.Ф. Морозов [11]. Неп із погляду соціально-економічного партнерства представлено у працях В.Г. Венжера, В. Сироткіна [12]. Саме з цих позицій неп протиставлявся сталінізму. Так, О.Р. Лацис відстоював “бухарінську альтернативу” крізь призму протистояння зі сталіністами, що ніби перейшли на “троцькістські” позиції, В.П. Данилов вважав бухарінсько-непівську альтернативу цінною на тій підставі, що вона захищала паростки соціалізму від зазіхань адміністративної системи, яка пестувалася сталінською політикою [13].

Але вже до кінця 1988 року частина істориків прагнула вийти за рамки “бухарінсько-непівської” парадигми. Це пов’язано з виявленням фактів, що демонстрували як суперечливість позицій М.І. Бухаріна, так і незавершеність непівської системи. На їхню думку, захоплюючись антисталінськими побудовами, попередня група авторів впадала у схематизм, лакуючи неп і забуваючи про різноспрямованість тенденцій перехідного періоду. Так, Г.А. Бордюгов та В.О. Козлов стверджували, що невіршені проблеми непу породили закономірності, які призвели до зламу непівських механізмів при переході до модернізації, виходить – до вирощування елементів адміністративної системи [14]. М.М. Горінов у статті “Альтернативи та кризи в період непу”, зупиняючись на дискусіях у партії, відзначав, що жодна із запропонованих методик не виходила на оптимальний варіант. В іншій роботі він ставить під сумнів модернізаційно-реконструктивні можливості “класичного” непу [15]. А наведені Г.А. Бордюговим та В.О. Козловим дані демонструють запізненість та неадекватність багатьох підходів Бухаріна у 1928-1929 роках, що впливали з його власних прорахунків під час перебування у партійній більшості [16].

Тематично важливим наприкінці 80-х років було дослідження передумов сталінізму, які вбачалися у розгортанні боротьби за владу, де влас-

ні інтереси ставилися вище, ніж інтереси суспільства. Нерідко дискусії із соціально-економічних питань ставали інструментом боротьби, відбиваючи у завуальованій формі прагнення суб’єктів протистояння. У боротьбі перемогли ті, хто спирався на важелі влади та користувався ними для закулісних комбінацій, нав’язування власних підходів та самореклами. Таким чином, апаратні технології символізували процес переродження партії. Значним внеском у розробку цієї проблематики є праці Д.А. Волкогонова, М.О. Васецького, О.І. Козлова, О.І. Зевелева, О.В. Волобуєва та С.В. Кулешова [17]. Так, викликає інтерес відзначений О.І. Зевелевим сталінський прийом демонстративних відставок, розрахованих на формування іміджу “демократичного керівника”, який легітимізував генсека [18]; змальована Р.О. Медведевим технологія приховання ленінського “Листа до з’їзду” [19]. А Г.А. Бордюгов та В.О. Козлов стверджували: прорахунки в політиці більшовицької партії, що підсилили об’єктивні протиріччя непу, головною причиною мали підпорядкованість вироблення рішень боротьби за владу, внаслідок чого реальні позиції девальвувалися, прийняти адекватне рішення ставало неможливим [20].

Виходили у світ також узагальнюючі праці, в яких сталінізм розглядався як система, що сформувалася на ґрунті суперечностей перехідного періоду. Слід відзначити книгу Р.О. Медведева, яка сполучає політичний портрет Й.В. Сталіна з аналізом системи, сформованої за його участю. Висновок автора – сталінізм являв собою перекручення теорії й практики соціалізму, що спричинило переродження правлячої верхівки; основна причина – несприятливі умови, дрібнобуржуазна стихія, низька культурна спадщина [21]. До подібних висновків доходять Д.А. Волкогонов, Л.А. Гордон і Е.В. Клопов [22].

Характерною рисою цих робіт є прагнення охарактеризувати сталінізм як явище, певною мірою закономірне, але таке, що виключає генетичний зв’язок з марксизмом та ленінською спадщиною. Використовувалася методика протиставлення: а) “ленінський” неп – командно-адміністративна система сталінізму; б) демократичні норми внутріпартійного життя при В.І. Леніні – особиста диктатура Й.В. Сталіна, пов’язана з боротьбою за владу та бюрократизацією. Ця позиція спостерігається у працях Д.А. Волкогонова, Р.О. Медведева, М.М. Масло-

ва, Є.Г. Плімака, О.Р. Лациса та ін. [23]. Так, М.М. Маслов у праці “Ідеологія сталінізму: історія утвердження й сутність” писав, що протиріччя між ленінізмом і сталінізмом полягало в “запереченні Сталініним гуманної та демократичної сутності соціалізму”. У книзі Є.Г. Плімака здійснюється порівняльний аналіз принципів боротьби з опозицією та підкреслюється, що Сталін підкоряв їх боротьбі за владу; для Леніна ж був характерний пошук раціонального компонента у побудовах опонентів [24].

Низка робіт присвячена аналізу боротьби між авторитаризмом та демократією в політичній надбудові Радянської держави, більшовизмі в цілому. Так, у статті М.С. Симонова “Реформа політичного ладу: задуми й реальність” акцентується увага на “докорінному протиріччі між політичною формою й економічним змістом непу, яке Компартії не вдалося вирішити в оптимальному варіанті”. Неп, що орієнтувався на різноманіття, потребував демократичної політичної надбудови – а це вимагало відмови від компартійної монополії. Автор вважає, що на початку 20-х років це питання адекватного вирішення не одержало, хоча реформаторські зусилля В.І. Леніна могли заблокувати тоталітарні тенденції [25]. Така позиція характерна й для Г.А. Бордюгова та В.О. Козлова: у праці “До питання про так звані деформації соціалізму” вони підкреслювали, що неп, який означав відмовлення від псевдокомуністичних, а по суті бюрократичних форм, вимагав закріплення на політичному рівні у вигляді широкої демократизації. Оскільки цього не відбулося, поразка непу та соціалістичного потенціалу випливала зі збереження “політичних механізмів старого зразка”, які дали “викид “надзвичайності” наприкінці 20-х років”. Зростання авторитарності керівництва також залишало все менше можливостей для обговорення рішень, ставало джерелом помилок у соціально-економічній політиці [26].

Відхід від біполярної моделі “неп проти сталінізму” стимулював початок вивчення спадщини інших фігурантів боротьби 20-х років, зокрема Л.Д. Троцького. Знайомство з його роботами, виступами, листуванням та іншими документами, у тому числі опублікованими американським істориком Ю.Г. Фельштинським у чотиритомнику “Архів Троцького. Комуністична опозиція у СРСР 1923-1927”, сприяло руйнуванню укорінених стереотипів. Але все ж живучими виявилися такі продукти міфології, як

“лівацтво”, “кар’єризм”, “авантюризм”, “диктаторські замашки”, тим більше, що частина їх уписалася в побудови істориків, що бачили у сталінізмі “троцькістську” генетику, а у заслугу М.І. Бухаріну ставили боротьбу з “лівим авантюризмом”: М.О. Васецький, М.О. Разумович, О.Р. Лацис, В. Сироткін, Г.Г. Водолазов, Г.Л. Смирнов писали про те, що Троцький “не прийняв” непу та ленінської політики громадського миру, звинувачуючи його у не демократизмі [27]. Разом з тим В.П. Данилов, один із творців “бухарінської альтернативи”, зазначав тоді: “Незнання відкриває простір для різного роду химер”. В 1989 році у його статті “Ми починаємо пізнавати Троцького” на основі уперше залучених до наукового обігу джерел доводиться, що підходи Троцького до непу, демократизації партії аж ніяк не співвідносяться зі сталінізмом [28].

Політичний портрет Л.Д. Троцького, без ретуші й лакування, створили В.І. Старцев та О.В. Панцов [29]. Відтоді велика увага стала приділятися діяльності очолюваної Троцьким лівої опозиції. Ставало все більш очевидним, що її поява пов’язана не з особистими взаєминами Троцького з іншими лідерами, але з розробкою та популяризацією альтернативного варіанта розвитку країни. Відкривалися такі факти, як виступ Троцького проти явищ, які симптомізували процеси бюрократичного переродження, відстоювання норм партійної демократії, взаємодія з Ленінін у період визрівання планів реформування влади, актуальний характер попереджень лівої опозиції щодо суперечностей непу. Так, О.В. Панцов акцентує увагу на розробці Троцьким теоретичних та практичних проблем непу, у тому числі під кутом зору неможливості повернення до “воєнного комунізму”, проблем взаємодії радянської економіки зі світовим ринком, велику увагу приділено боротьбі Троцького з бюрократією, що піднімалася, підкреслювався факт збігу позицій Леніна та Троцького у цій боротьбі [30]. Разом з тим О.В. Панцов вважав помилковим виступ лівих проти бухарінської політики непівського маневрування; так само оцінюють це С.В. Кулешов та В.І. Старцев [31].

Економічні аспекти лівоопозиційної програми розглядаються у згаданих працях М.М. Горінова, Г.А. Бордюгова та В.О. Козлова. На відміну від істориків, які поділяли погляд про реальність “бухарінської альтернативи”, ці автори, не ототожнюючи себе з якоюсь із позицій тодішніх опонентів, вказували на раціональне зерно, що

містилося в багатьох розрахунках лівої меншості. Наприклад, М.М. Горінов вважає, що ліві економісти витягли адекватніші уроки з кризи 1923 року, ніж представники більшості ЦК, а Г.О. Бордюгов та В.А. Козлов наголошують на своєчасності попереджень про небезпеку “розмички”, підкреслюючи, що їхня критика відміталася в руслі запеклої боротьби, у той час як вона могла сприяти аналізу “вузьких місць” непу [32]. А В.З. Роговін доходить висновку щодо послідовності з точки зору соціалістичного будівництва лівої альтернативи. Він спростовує думку про антинепівські настрої лівих, підкреслюючи, що вони виступали за корекцію непу, сприймаючи непівську філософію, та пропонували значно більш обґрунтований варіант соціально-економічної модернізації з опорою на “людський фактор” та ресурси світової системи розподілу праці. У статті “Л.Д. Троцький про непу” В.З. Роговін по-новому підходить до висвітлення доповіді Троцького на XII партз’їзді у 1923 році, вважаючи його адекватним ленінському баченню непу й об’єктивним завданням реконструкції господарства. У статті “Троцький проти Сталіна”, користуючись методикою “доказу від супротивного”, дослідник піддає критиці експерименти кінця 20-х – початку 30-х років, використовуючи як базове джерело аналітику Троцького у “Бюлетенях опозиції” [33].

До аналітично-прогностичних розробок Л.Д. Троцького 30-х років зверталися М.О. Васецький, В.З. Роговін, В.О. Козлов, Є.Г. Плімак, Ю.В. Ємельянов. Велика увага приділялася концепції бюрократично-термідоріанського переродження, здатного призвести до загибелі СРСР у випадку відсутності світової революції й опору всередині країни. В.О. Козлов та Є.Г. Плімак у статті “Концепція радянського термідору” писали про те, що, незважаючи на вади в аналізі природи сталінського режиму і некоректність деяких аналогій, розгляд бюрократичного режиму як системи відчуження має від влади й власності є цінним з урахуванням досвіду постсталінського розвитку. Автори заявляють, що “Троцький в цілому передбачив дуже далеку перспективу розвитку батьківщини Жовтня” та солідаризуються з програмою перетворень, розробленою Троцьким у 30-ті роки [34]. Аналіз ключових положень “Зрадженої революції” стосовно природи сталінського СРСР та можливих перспектив його розвитку здійснюється у статті В.З. Роговіна “Л.Д. Троцький про соціальні від-

носини в СРСР”, де дослідник солідаризується з висновками лідера радянської лівої антисталінської опозиції [35]. Проти тверджень В.З. Роговіна виступали М.О. Васецький та Ю.В. Ємельянов. Перший продовжував доводити тезу про спорідненість “троцькізму” і сталінізму, користуючись чисельними, але, на наш погляд, нерідко вирваними з контексту відомими ще з часів сталінських методів “полеміки” уривками з праць Троцького [36]. Другий оцінював як утопічні й авантюристичні заклики Троцького до антибюрократичної революції, стверджуючи, що вони на практиці підштовхнули Сталіна до масових репресій наприкінці 30-х років [37].

Підбиваючи деякі підсумки, можна стверджувати, що для більшості наукових праць цього періоду характерні тематичне розмаїття, наукова глибина й об’єктивність. Найбільш очевидний творчий характер підходу в розробках авторів, рівновіддалених від консервативно-традиціоналістичної “школи” та від новомодної публіцистичності. В основу їхнього бачення закладалася теза про багатомірність історичного розвитку, особливо в переломні епохи, які здатні породжувати різноспрямовані процеси та тенденції – адже, за словами П.В. Волобуєва, закони історії “відкривають достатній простір для вільної діяльності людей”, виходить – і можливості для реалізації того чи іншого варіанта; разом з тим вони “уводять діяльність людей, включаючи волю вибору можливостей, у визначені рамки, рамки історичної необхідності” [38]. Все це дозволило зробити крок вперед у вивченні альтернатив 20-х років, причин та наслідків їхнього історичного зародження та реалізації. У працях Г.А. Бордюгова, В.О. Козлова, М.М. Горінова, Є.Г. Плімака робився наголос на багаторівневих протиріччях та альтернативах постреволюційної епохи, зумовлених конкретно-історичним сполученням факторів, що підводило до розуміння складних взаємозв’язків між “воєнним комунізмом”, непом, сталінізмом та ін.

Після руйнації СРСР у I половині 90-х років пострадянська російська історіографія з усього різноманіття аспектів розвитку СРСР у 20-ті роки наголошувала на проблемах непу й однопартійного режиму. Однак дійти до попереднього рівня аналітики, на наш погляд, вона не спромоглася. По суті, дослідження, проведені в цьому руслі, оберталися навколо двох висновків: а) неадекватність політичної системи 20-х років непу; б) утопічність більшовицьких уявлень про

можливість поєднання ринку із соціалізмом. Перша теза розвивалася Є.Г. Гімпельсоном, М.С. Симоновим [39] та ін. Друга представлена працями Н.Л. Роголіної, І.В. Бистрової, В.П. Дмитренка, В.С. Лельчука. Так, одна зі статей Н.Л. Роголіної представлена назвою – “Утопія ринкового соціалізму” [40]. За словами І.В. Бистрової, криза непу пов’язана з “несумісністю диктаторських методів державно-планового керування економікою з ринком” [41]. В.С. Лельчук та В.П. Дмитренко дотримувалися поглядів про обмеженість, приреченість непу в умовах правління “партії воєнного комунізму” [42]. Але нам здається, що “демонізація” більшовизму нездатна пояснити суперечливість, варіантність розвитку постреволюційної доби.

Політико-кон’юнктурний підхід спостерігається і у політичних портретах, створених Д.А. Волкогоновим. Якщо портрет Л.Д. Троцького 1992 року ще відрізняється певною об’єктивністю (наприклад, присутня серйозна аналітика боротьби Троцького проти апарату Оргбюро, Політбюро та Секретаріату ЦК, що бюрократизувався) [43], про портрети, зроблені пізніше (наприклад, В.І. Леніна), цього сказати вже не можна [44].

З іншого боку, відзначимо, що при відродженні історіографії комуністичного напрямку відтворюються певні міфологеми “класичної” доби. Прикладом є спроба Б.П. Курашвілі обґрунтувати не лише об’єктивно запрограмовану невідворотність, але й “науковість” сталінізму – насамперед у контексті мобілізаційної економіки [45].

Серед незаангажованих праць російської історіографії 1990-х років можна відзначити також статтю В.В. Журавльова “Сталінська модель: погляд крізь роки”, де автор показує ситуаційний збіг об’єктивних потреб модернізації та інтересів сталіністів епохи “великого перелому”, що дозволило використати певні об’єктивні закономірності розвитку в інтересах зміцнення особистої влади й тоталітарного режиму [46]. Вагомим внеском у вивчення лівої альтернативи є розгляд О.В. Гусевим (тоді аспірантом, а зараз – доцентом МДУ ім. М.М. Ломоносова) маловивчених підходів Л.Д. Троцького та Є.О. Преображенського до соціально-економічних проблем 1928 – початку 1929 року [47].

На початку 2000-х років у зв’язку з певним відродженням в сучасній Росії великодержавних настроїв, з одного боку, та новим спалахом нау-

кового інтересу до застосування у історичних дослідженнях методології цивілізаційного підходу, з’являються узагальнюючі з історії Росії та СРСР нового типу, які суттєво відрізняються від “демократично-кон’юнктурних” праць ельцинської доби. Під кутом зору проблематики, що нас цікавить, можна виділити їх наступні характерні риси: а) теза про природну спадкоємність історії Росії і СРСР та втілення головних цивілізаційних рис Росії у радянську епоху, в тому числі колективізму, патріотизму, “державності”; б) твердження про протистояння у більшовизмі “патріотів” та інтернаціоналістів-“західників”, яке досягло своєї кульмінації після смерті В.І. Леніна, знайшло своє уособлення у протистоянні Сталін – Троцький та завершилося драмою 1937 року. Таким чином, альтернативи 20-х років представляються новітнім російським фахівцям боротьбою за цивілізаційний вибір Росії в обличчі СРСР. Ця нова парадигма пориває з лінією наукових напрацювань кінця 80-х – 90-х років і разом з тим, свідомо чи несвідомо, відтворює низку важливих постулатів радянської доперебудовної історіографії, що акцентували увагу на державницькій моці створеної за часів Сталіна системи. Хоча ідеологічні уподобання дослідників природно накладають свій відбиток на їхні історіографічні побудови і в контексті цієї парадигми: так, якщо “правопатріотичні” діячі (В. Кожинов) наголошують на спадкоємності сталінських та імперських традицій, то їх “лівопатріотичні” опоненти (С. Кара-Мурза) на перший план висувують ідею “радянської цивілізації” як феномен синтезу російського колективізму й патріотичного більшовизму. Але обидві сторони згодні в одному: у дискусіях і боротьбі 20-х років історична правота була на боці сталінського політичного угруповання, в той час як інші політичні сили, як “троцькісти”, так і “бухаринці” (яких за останні 15 років ми вже звикли бачити по різні сторони історичної барикади), були однаково неприємні з точки зору прогресивного розвитку Росії – СРСР саме в силу своєї “західної” органіки.

В цьому контексті відзначимо праці, які належать відомим фахівцям С.Г. Кара-Мурзі та Ю.В. Ємельянову. С.Г. Кара-Мурза у книгах “Радянська цивілізація”, “Маніпуляція свідомістю” проводить думку про загострення протистояння “патріотичних” і “західних” з Лютого 1917 року, розглядаючи в цьому контексті перемогу Жовтневої революції як блокування останнього

проекту силами патріотично налаштованих більшовиків. У подальшому ж “проект Леніна”, за висловленням дослідника, протистояв не лише “проектам” антирадянських сил, але й “проекту Троцького” – “комуніста-космополіта”, який “у важливіших питаннях був несумісним з проектом Леніна”, внаслідок чого “до кінця 30-х років він був придушений” [48]. Однак глибокі з точки зору системного аналізу праці С.Г. Карамурзи далеко не безгрішні у роботі з конкретно-історичним матеріалом: наприклад, протиставляючи за всіма параметрами Троцького “радянському проекту”, дослідник звинувачує його у таких речах як “заперечення індустріалізації”, або ж приписує Троцькому (разом з меньшовиками, М. Джиласом та єврокомуністами) авторство концепції “радянська номенклатура як новий правлячий клас” [49], що аж ніяк не відповідає дійсності і легко заперечується реальними фактами. А Ю.В. Смельянов, який і в попередні роки відрізнявся упередженим ставленням до лідера лівої опозиції, відтепер у серії нових політичних портретів “Сталін”, “Троцький” та ін. відверто змальовує лідера антисталінської опозиції як міжнародного авантюриста, який у революційному русі переслідував лише власні інтереси; у подіях же 20-х років автор досліджує лише технології міжособистої боротьби за владу, виставляючи Троцького її головним ініціатором. Нарешті, фоном подібного “трилера” слугує лінія зв’язку будь-яких дій Троцького з його етнічним походженням чи “силами світової закуліси” [50].

Взагалі навіть поверхове знайомство зі спрямованістю багатьох праць сучасної російської історіографії не може не наштовхнути на думку про ренесанс великодержавницької ідеології, яка потребує теоретичного обґрунтування. Але здається, історики, що підносять сьогодні Й.В. Сталіна як керівника геополітичного велетня, не замислюються над тим, що саме номенклатурна, бюрократична система сталінізму зіграла роль “міни затриманої дії” в історичних долях СРСР. Отже, в таких умовах вивчення альтернатив радянської історії 20-х років знову може бути заблокованим, причому, по суті, з тих же самих причин, що й у канонічній радянській історіографії.

Сучасна ж українська історіографія, за рідкісним винятком, не торкається альтернатив і тенденцій загальнорадянського рівня. Одним з провідних дослідників, який проводить порівняль-

ний аналіз українських реалій 20-х років з аналогічними процесами в масштабах радянської системи в цілому, є С.В. Кульчицький. У 1994-1995 роках вийшли його статті, присвячені таким проблемам, як формування та роль однопартійного режиму для становлення політичної системи сталінізму, поворот в уявленнях В.І. Леніна про сутність та методи соціалістичного будівництва, що позначився до 1923 року, але залишився поза увагою його найближчих соратників [51]. У 1996 році С.В. Кульчицький публікує узагальнюючу працю “Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919-1928)”, у якій на багатому конкретно-історичному матеріалі досліджується суть складного, суперечливого процесу становлення радянської системи в соціальному, політичному й ідеологічному розрізі. Автор дотримується точки зору про деструктивний вплив багатьох марксистських постулатів, що не виправдали себе, на суспільний розвиток на пострадянському просторі й генетичний взаємозв’язок сталінського тоталітаризму із закладеними Леніним основами компартійної диктатури. Разом з тим він застерігає від слідування у фарватері “затертих антикомуністичних штампів” [52]. Цікавими є думки щодо ймовірного зауваженого відходу В.І. Леніна від класики комуністичної доктрини до 1923 року, що, на думку дослідника, проявилось у новому підході Леніна до кооперації, ринкових відносин, про характер номенклатури, де С.В. Кульчицький вступив у полеміку з прихильниками підходу М. Джиласа – М. Восленського [53].

Загальнотеоретичних проблем 20-х років торкається відомий історик з Одеси Н.М. Якупов, досліджуючи розвиток вітчизняних соціалістичних концепцій. Він аналізує соціалістичну перспективу непу, причини її нереалізованості під впливом постійних зазіхань на неп з боку низки впливових радянських політиків [54]. Дослідник В.А. Греченко на українському фактологічному матеріалі розкриває зміст основних етапів внутріпартійної боротьби і робить висновки щодо її характеру, історичних наслідків [55]. Із змістовною доповіддю “Сталінізм і опозиція в Україні в 20-30-ті роки” на конференції “Політична думка в Україні: минуле та сучасність” виступив М.Т. Безотосний [56].

Завершаючи огляд, наголосимо на наступному. Перемога у 30-ті роки авторитарно-бюрократичної альтернативи уособленою сталінським угрупованням над імовірними демок-

ратичними паростками в руслі непу та боротьби лівої опозиції Л.Д. Троцького за внутріпартійну демократію та виважений соціально-економічний курс, крах наприкінці століття системи, заснованої на бюрократичних засадах сталінізму лише сильніше змушує замислитися над можливими альтернативними сценаріями розвитку

Література

1. Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. – М., 1992. – С. 11.
2. Кульчицкий С.В. Коммунизм в Украине: перше десятиріччя. 1919-1928. – К., 1996. – С. 7, 9.
3. История ВКП(б). Краткий курс / Под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). – М., 1954. – С. 273, 247, 262-263, 277-278, 280-281, 285, 307.
4. Див.: Ленин В.И. Биография. – 2-е изд. – М., 1963. – С. 609-610, 635-636, 638-639, 640-646.
5. Див.: Ленин В.И. Биография. – 6-е изд. – М., 1981. – С. 636-637, 659-662, 664-668, 691. Порівн.: Ленин В.И. Биография. – 2-е изд. – С. 609-639.
6. Исторический опыт борьбы КПСС против троцкизма / В.Л. Игнатъев, В.А. Гринько, Н.А. Митькин и др. – М., 1975. – С. 6.
7. Иванов В.М. Борьба партии против антиленинских течений и групп в период строительства социализма. – Л., 1973; Ваганов Ф.М. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром. – М., 1977.
8. Див., наприклад: История КПСС / Под ред. П.Н. Поспелова. – М., 1970. – Т. 4. – Кн. 1.
9. Див.: Исторический опыт борьбы КПСС против троцкизма. – С. 427-433; История КПСС. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 414-427.
10. Див.: Липицкий В. Строй цивилизованных кооператоров // Ленинская концепция социализма. – М., 1990. – С. 316, 325-329.
11. Див.: Морозов Л.Ф. Ленинский кооперативный план социалистического преобразования сельского хозяйства и Н.И. Бухарин // Бухарин: человек, политик, ученый. – М., 1990. – С. 66-68, 81.
12. Див.: Венжер В.Г. Как было, как могло быть, как стало, как должно быть. – М., 1990. – С. 29-32; Сироткин В. Уроки нэпа // Известия. – 1989. – 9, 10 марта.
13. Див.: Лацис О.Р. Перелом // Суровая драма народа. – М., 1989. – С. 117-119, 138; Данилов В.П. "Бухаринская альтернатива" // Бухарин: человек, политик, ученый. – С. 108-109, 114-119, 129, 130.
14. Див.: Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. [Книга складена з розробок 1988-1991 років]. – С. 59-68, 99-100, 152-160, 216-219.
15. Див.: Горинов М.М. Альтернативы и кризисы в период нэпа // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 1. – С. 12, 15, 17-18; Його ж. Советская страна в конце 20-х – начале 30-х годов // Вопросы истории. – 1990. – № 11. – С. 32-37.
16. Див.: Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. – С. 63, 82, 90, 99-100.
17. Див.: Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. – М., 1989. – Кн. 1-2; Васецкий Н.А. Ликвидация: Сталин, Троцкий, Зиновьев. – М., 1989; Козлов А.И. Сталин: борьба за власть. – Ростов-на-Дону, 1991; Його ж. За фасадом дискуссий 1923-1924 годов // Коммунист. – 1990. – № 13. – С. 96-105; Зевелев А.И. Из истории утверждения единовластия Сталина. – М., 1989; Його ж. Истоки сталинизма. – М., 1990; Волобуев О., Кулешов С. Борьба за политическое лидерство в 20-е годы // Вестник высшей школы. – 1990. – № 3. – С. 50-59; № 4. – С. 45-54.
18. Див.: Зевелев А.И. Истоки сталинизма. – С. 54-65.
19. Див.: Медведев Р.А. Политические портреты. – Ставрополь, 1990. – С. 69-70.
20. Див.: Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. – С. 83, 90, 93, 159.
21. Див.: Медведев Р.А. О Сталине и сталинизме. – М., 1990.
22. Див.: Триумф тирана, трагедия народа (беседа с Д.А. Волкогоновым и Р.О. Медведевым) // Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма. – М., 1989. – С. 270-291; Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпо-

дсрр, виходити на усвідомлення можливостей несталінських варіантів соцбудівництва. Пильне вивчення та підсумовування уроків боротьби 20-х років дозволяє оперувати фактологічним матеріалом, що підтверджує наявність альтернативи сталінізму, хоча й малоймовірної щодо її реалізації у тих конкретно-історичних умовах.

- сылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы. – М., 1989. – С. 249-253.
23. Див., наприклад: Лацис О.Р. Сталин против Ленина // Осмыслить культ Сталина. – М., 1989. – С. 215-246.
  24. Маслов Н.Н. Идеология сталинизма: история утверждения и сущность. – М., 1990. – С. 10; Плимак Е.Г. Политическое завещание В.И. Ленина: истоки, сущность, выполнение. – М., 1989. – С. 128-150.
  25. Див.: Симонов Н.С. Реформа политического строя: замыслы и реальность // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 1. – С. 42, 54-55.
  26. Див.: Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. – С. 201, 204-205, 331-333.
  27. Див.: Васецкий Н.А. Критика Н.И. Бухариным идеологии троцкизма // Бухарин: человек, политик, ученый. – С. 131-148; Лацис О.Р. Перелом. – С. 138; Сироткин В. От гражданской войны к гражданскому миру // Иного не дано. – М., 1988. – С. 381-382, 385; Водлазов Г. Выбор истории и история альтернатив. Н. Бухарин против Л. Троцкого // Проблемы мира и социализма. – 1988. – № 10. – С. 61-63; Разумович Н. Как родилась сталинская кадровая политика // Дружба народов. – 1989. – № 4. – С. 201-202; Очерк теории социализма / Г.Л. Смирнов, Э.М. Андреев, Э.А. Баграмов и др. / Под общ. ред. Г.Л. Смирнова. – М.: Политиздат, 1989. – С. 106.
  28. Данилов В.П. Мы начинаем познавать Троцкого // ЭКО. – 1990. – № 1. – С. 49, 50-62.
  29. Див.: Старцев В.И. Л.Д. Троцкий. Страницы политической биографии. – М., 1989; Панцов А.В. Лев Давидович Троцкий // Вопросы истории. – 1990. – № 5. – С. 65-87.
  30. Див.: Панцов А.В. Лев Давидович Троцкий. – С. 78-80, 84-85, 80-81.
  31. Див.: Панцов А.В. Троцкий и Преображенский // ЭКО. – 1990. – № 1. – С. 64; Кулешов С.В. Избегать односторонних подходов. – С. 141; Старцев В.М. Л.Д. Троцкий. Страницы политической биографии. – С. 230-231.
  32. Див.: Горинов М.М. Альтернативы и кризисы в период нэпа. – С. 5-6; Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. – С. 59-60, 90.
  33. Див.: Роговин В.З. Л.Д. Троцкий о нэпе // Экономические науки. – 1990. – № 1. – С. 94-102; Його ж. Троцкий против Сталина // Экономические науки. – 1990. – № 9. – С. 129-140.
  34. Див. у кн.: Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. – С. 340.
  35. Див.: Роговин В.З. Л.Д. Троцкий о социальных отношениях в СССР // Социологические исследования. – 1990. – № 5. – С. 23-40.
  36. Див.: Васецкий Н.А. Возвращающийся пророк // Дойчер И. Троцкий в изгнании. – М., 1991. – С. 545-573.
  37. Див.: Емельянов Ю.В. Последние политические программы и прогнозы Троцкого // Социологические исследования. – 1990. – № 5. – С. 62-71.
  38. Волобуев П.В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. – М., 1987. – С. 33.
  39. Див.: Гимпельсон Е.Г. Политическая система и нэп: неадекватность реформ // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 29-43; Симонов Н.С. Демократическая альтернатива тоталитарному нэпу // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 41-58.
  40. Див.: Роговина Н.Л. Утопии рыночного социализма // Родина. – 1993. – № 2. – С. 29.
  41. Див.: Быстрова И.В. Государство и экономика в 20-е годы: борьба идей и реальность // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 25-28.
  42. Див.: Лельчук В.С. Особая политика пролетарского государства // Родина. – 1993. – № 2. – С. 26-27; Дмитренко В.П. Иллюзии творцов нового общества // Там само. – С. 28.

43. Див.: Волкогонов Д.А. Троцкий. – М., 1999.
44. Див.: Волкогонов Д.А. Ленин. – М., 1998; Його ж. Семь вождей. – М., 1995.
45. Див.: Курашвили Б.П. Историческая логика сталинизма. – М., 1996.
46. Див.: Журавлев В.В. Сталинская модель: взгляд сквозь годы // Кентавр. – 1992. – № 11/12. – С. 109-116.
47. Див.: Гусев А.В. Левокоммунистическая оппозиция в СССР в конце 20-х годов // Отечественная история. – 1996. – № 1. – С. 85-103.
48. Див.: Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. – М., 2002. – Кн. 1. – С. 174-186, 254-301, 390-395, 398, 521, 539; Його ж. Манипуляция сознанием. – М., 2002. – С. 738.
49. Див.: Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – С. 128, 365.
50. Див.: Емельянов Ю. Троцкий: мифы и личность. – М., 2003. – С. 366-437.
51. Див.: Кульчицкий С.В. Партийно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 3-14; Його ж. Концепція “кооперативного соціалізму” // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 3-15.
52. Див.: Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – С. 4, 8, 13, 369, 376-378.
53. Див.: Там само. – С. 382-387, 376-377.
54. Див.: Якупов Н.М. Куда мы шли? Социальная справедливость: концепции, опыты и уроки. – Одесса, 1998. – С. 38-49.
55. Див.: Греченко В.А. До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 114-120.
56. Див.: Безотосний М.Г. Сталінізм і опозиція в Україні в 20-30-ті роки // Політологічний вісник. Матеріали всеукраїнської науково-методичної конференції “Політична думка в Україні: минуле і сучасність”. – К., 1993. – С. 3-13.

Надійшла до редколегії 07.06.2004 р.